

فصل نامه علمی پژوهش نامه تاریخ اسلام
سال یازدهم، شماره چهل و یکم، بهار ۱۴۰۰
مقاله پژوهشی، صفحات ۹۹-۱۲۲

مدیریت دربار در حکومت صفویان و عثمانیان: بررسی تطبیقی اختیارات و وظایف ایشیک آقاسی باشی دیوان صفوی با مقامات مشابه در دربار عثمانی

طاهر بابائی^۱

چکیده

مدیریت دربار صفویان تا حد زیادی در اختیار یکی از چهار مقام عالی رتبه و قدرتمند صفویان به نام «ایشیک آقاسی باشی دیوان» قرار داشت. این مقام، برای مدیریت امور دربار و انجام وظایفی مانند برگزاری مجالس و محافل درباری، استقبال از مهمانان ویژه و سفیران خارجی، مدیریت حرمسرا و نگهداری و محافظت از دربار، زیردستان متعددی در اختیار داشت. در این پژوهش، به واکاوی نقش ها و وظایف این مقام عالی رتبه صفوی و زیردستانش پرداخته شده و تلاش شده است تا وظایف او با مقامات مشابه دربار عثمانی مقایسه شود. یافته های این مطالعه تطبیقی نشان می دهد با وجود اینکه نمی توان یک مقام خاص دربار عثمانی را با «ایشیک آقاسی باشی دیوان» از حیث اقتدار و وظایف، همتا و همسان خواند، اما مقاماتی مانند «دارالسعادة آغاسی» و «قپو آغاسی» و گروه های دیگر در دربار عثمانیان حضور داشتند که بخشی از اقتدار رئیس دربار صفوی را در خود داشتند و وظایف مشابهی را در دربار حکومت عثمانی ایفا می کردند.

کلیدواژه ها: ایشیک آقاسی باشی دیوان، تاریخ تشکیلات، دربار، دارالسعادة آغاسی، صفویان، عثمانیان.

۱. استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. taherbabaei@um.ac.ir

تاریخ دریافت: ۰۰/۰۲/۲۵ تاریخ پذیرش: ۰۰/۰۵/۲۰

Court management in Safavid and Ottoman government: Comparative study of the Safavid Īshīk Āghāsī Bāshī dīwān authorities and duties with similar officials in the Ottoman court

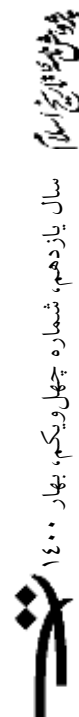
Taher Babaei¹

Abstract

Managing Safavid court was mostly under the control of one of the four high-ranking Safavid officials called Īshīk Āghāsī Bāshī dīwān. This court official had several subordinates for managing court affairs and duties like holding court parties and assemblies, welcoming special guests and foreign ambassadors, managing harem, and protecting court. In this research, the roles and duties of this high-ranking Safavid official and his subordinates have been considered and compared to similar officials of the Ottoman court. Findings of this comparative study indicate that although no certain official of Ottoman court could not be equated with Īshīk Āghāsī Bāshī dīwān in terms of authority and duties, some officials such as Dar Al-Saada Ağası, Kapı Ağası, and other groups in Ottoman court had a part of Safavid head court authority and performed similar duties.

Keywords: Īshīk Āghāsī Bāshī dīwān, Organization history, court, Dar Al-Saada Ağası, Safavids, Ottomans.

1. Assistant Professor, Department of History and civilization of Islamic nations, University of Ferdowsi, Mashhad, Iran. taherbabaei@um.ac.ir

درآمد

از مهم‌ترین ارکان تشکیلات درباری حکومت‌ها، به عنوان محل استقرار درباریان، کاخ‌ها بود که مجموعه‌ای از گروه‌ها، افراد، صاحبان مناصب، تشریفات و آداب و مانند اینها را در خود جای داده و توسط مدیران درباری اداره می‌شد. در میان عثمانیان دوره متقدم، محل اقامت سلاطین، که مرکز اداری آنان نیز به شمار می‌رفت، با نام فارسی «سرای»^۱ شناخته می‌شد. عثمانیان کاخ‌های متعددی نظیر کاخ بروسه، ادرنه، اسکی‌سرای (سرای قدیم) و توپقاپی‌سرای داشتند (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 9-12). سرای اخیر، به مدت سه و نیم قرن محل اقامت سلاطین عثمانی بود (İdem, 297). توپقاپی‌سرای به طور کلی به سه بخش بیرون، اندرون و حرم تقسیم می‌شد که هر یک، ساختار خود را داشتند (ibid; Turan, 127). این کاخ سه ورودی با صحن دارد که نخستین در ورودی، «باب همایون» و دومین ورودی، «اورتا قپو» (= دروازه میانی)^۲ یا «باب‌السلام» بود که بین این دو ورودی، میدان بزرگی برای استقرار اسبان اهل دیوان وجود داشت. سومین ورودی، «باب‌السعاده» بود که «عرض قپوسی»^۳ (= دروازه عرض) و «آق‌آق‌الر قپوسی»^۴ (= دروازه آقایان سفید) نیز خوانده می‌شد و «دیوان همایون» نیز در صحن آن قرار داشت (Hezarfen, 56; Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 27, 30; Eyice, “Bâbüsselâm”, 4/410). باب‌السعاده، مدخل اندرون بود و اندرون کاخ از آنجا آغاز می‌شد (Eyice, “Bâbüssaâde”, 4/408-409) و محل برگزاری مراسم جلوس تمام سلاطین عثمانی و اعیاد بود (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 31; Eyice, ibid).

صفویان نیز کاخ‌های متعددی را در پایتخت‌های خود بنا نهاده بودند که به جز کاخ ویران‌شده تبریز و کاخ چهل‌ستون قزوین (عمارت کلاه‌فرنگی) و سر در به جای‌مانده

^۱ Saray

^۲ Orta Kapı

^۳ Arz kapısı

^۴ Ak Ağalar kapısı

عالی قاپو در این شهر، سایر کاخ‌های مشهور در پایتخت سوم صفویان یعنی اصفهان قرار دارند، که از آن میان، کاخ عالی قاپو، اهمیت دو چندانی دارد. برای اداره این کاخ‌ها، گروه‌های متعددی فعال بودند، از مهم‌ترین گروه‌ها (به جز بخش کارگاه‌های درباری که در دستان ناظر بیوتات بود) می‌توان به زیردستان ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان اعلی اشاره کرد (کلایس، ۶۸-۷۳).

مقایسه تطبیقی مدیریت دربار در حکومت صفویان و عثمانیان، به طور کلی به دو شکل قابل بررسی است: ۱. نتایج مدیریت دربار در دو حکومت ۲. کیفیت و چگونگی وظایف صاحبان مناصب در دو حکومت. شکل نخست نیازمند بررسی همه جانبه تشکیلات درباری و بررسی نسبت آن با تحولات پیرامونی اعم از سیاسی، فرهنگی و اجتماعی است که بررسی علمی آن، تا حد زیادی به پژوهشی فراتر از مقاله نیازمند است، اما شکل دوم با گزینش مدیران اصلی دربار صفویان و زیردستان آنان و تطبیقشان با مقامات و گروه‌های مشابه در حکومت عثمانی به شکل علمی قابل بررسی است. در این پژوهش شکل دوم انتخاب شده و تأکید اصلی بر منصب ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان به عنوان یکی از ارکان چهارگانه حکومت صفوی^۱ و زیردستان او است و تلاش شده است تا عناوین و مقامات مشابه آن در میان عثمانیان، استخراج، توصیف و بررسی شود.^۲ با توجه به این رویکرد، این پژوهش با تکیه بر منابع تاریخ تشکیلات صفوی و منابع تشکیلاتی ترکی عثمانی، در پی پاسخ دادن به این پرسش اصلی است که وظایف ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان و زیردستان او در اداره دربار صفویان چگونه بود و مقامات مشابه آن در بخش مدیریت دربار عثمانیان چه کسانی بودند؟

متناسب با ماهیت بنیادی موضوع این پژوهش در مطالعات تاریخ تشکیلات حکومتی و نیز توصیفی - تحلیلی بودن نوع پژوهش حاضر، پس از گردآوری داده‌ها و اطلاعات

۱. به همراه قورچی‌باشی، قوللر آقاسی و تفنگچی آقاسی.

۲. از میان مدیران عالی‌رتبه دربار صفویان، می‌توان به ناظر بیوتات اشاره کرد که با توجه به گستردگی وظایف مشابه او در میان عثمانیان و وجود کارگاه‌های بزرگ و پر زیرمجموعه دربار عثمانی، تحقیق مجزایی برای بررسی تطبیقی آن، نیاز خواهد بود.

موجود مربوط به موضوع در منابع تاریخی صفویان و منابع و پژوهش‌های حوزه تاریخ تشکیلات حکومتی ترکی (عثمانی و استانبولی) با تکیه بر شیوه مطالعه کتابخانه‌ای و تطبیق گزارش‌های این منابع با یکدیگر، به بررسی مدیریت دربار صفویان و نسبت آن با مقامات مشابه در میان عثمانیان پرداخته شده است. بر اساس این، ضمن توصیف و معرفی ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان و زیردستانش، به وظایف این افراد و گروه‌ها شامل برگزاری مجالس، استقبال از مهمانان و سفیران، اداره بخش حرم و حفاظت و نگهداری از دربار پرداخته، و در هر بخش، گروه‌های مشابه در دربار حکومت عثمانی به شکل مطالعه تطبیقی، بررسی شد. گفتنی است، در این پژوهش، مقام وزیر اعظم عثمانیان که بیشتر در حوزه اداری، مالی و دیوانی و نه درباری فعال بود، جزو مشاغل و مقامات درباری شمرده نشده و از حیطه تحقیق خارج شده است.

پیشینه پژوهش

در پژوهش‌های فارسی و ترکی، اثر قابل ملاحظه‌ای در خصوص بررسی تطبیقی مدیریت دربار در میان صفویان و عثمانیان، تألیف نشده است. با وجود نگارش آثاری نظیر تعلیقات و توضیحات مینورسکی بر تذکره‌الملوک میرزا سمیعا (۱۳۸۷ش) و مارچینکوفسکی بر دستورالملوک میرزا رفیعا (۱۳۸۵ش) و برخی دیگر از آثار فارسی که به کلیات تشکیلات صفویان توجه کرده‌اند، اثر قابل ملاحظه‌ای در بررسی تفصیلی مقام ایشیک‌آقاسی‌باشی صفوی به چشم نمی‌خورد و حتی، مقاله دایره‌المعارف بزرگ اسلامی (۱۳۸۰ش)، توصیف جامع این مقام را فروگذار کرده است. در سوی عثمانیان نیز به رغم نگارش آثار ارزشمندی در خصوص تشکیلات عثمانیان که در رأس آن، تشکیلات درباری عثمانی اوزون چارشیلی (۱۹۸۸) و مقالات متعدد دایره‌المعارف اسلام بنیاد دیانت ترکیه^۱ ذیل مداخل مختلف مربوطه، قرار دارد، اثری در خصوص بررسی تطبیقی نهاد دربار صفویان و عثمانی نگاشته نشده است.

^۱ Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi (DİA)

۱. ایشیک آقاسی باشی دیوان اعلی و مقامات عالی رتبه مشابه در میان عثمانیان

در بخش مدیریت دربار صفویان، قدرتمندترین مدیر، ایشیک آقاسی باشی دیوان بود که بخش «ایشیک» دربار صفوی یعنی از خارج قصر تا دروازه حرم را در اختیار داشت. اداره حرم، در اختیار هم‌نام دیگری بود (مینورسکی، ۸۹؛ شاردن، ۱۲۲۰/۳). ایشیک آقاسی باشی دیوان از امرای جانقی^۱ نیز بود و به همراه قورچی باشی، قوللر آقاسی و تفنگچی آقاسی در زمره امرای دولخانه و از ارکان چهارگانه حکومت صفوی شمرده می‌شد (میرزا سمیعا، ۵؛ نصیری، ۱۶). این مقام، در اواسط دوره صفویه پس از مقام ناظر بیوتات، مهم‌ترین و معتبرترین منصب درباری محسوب می‌شد و به عنوان رئیس تشریفات دربار بر همه مشاغل دربار نظارت داشت (شاردن، ۱۲۲۰/۳). علاوه بر مدیریت کلان دربار، تقسیم اشرفی و زر در وقت تحویل نوروز میان امرا، پای‌بوسی بندگان و ملازمان، تقسیم طعام و شیلان (سفره) در مجلس و دیوان، انتظام امور دربار و نظایر اینها از وظایف این مقام بود (نصیری، ۱۸). نیز در مراسم تاج‌گذاری شاه جدید، ایشیک آقاسی باشی دیوان به فرمان شیخ الاسلام، کلاه از سر شاه بر می‌داشت و تاج را بر سر او می‌گذاشت (شاردن، ۱۶۴۴ / ۴).

این مقام که همواره از میان قورچیان و غالباً از میان طایفه شاملو گزینش می‌شد (نصیری، ۱۹)، علاوه بر انجام امور درباری به امور نظامی نیز اشتغال می‌یافت (برای نمونه، نک. شاملو، ۲۲۱/۱؛ اسکندربیک ترکمان، ۳۷۴/۲، ۴۳۰، ۴۵۵، ۳ / ۶۹۰). او در معرکه نبرد همراه با زیردستان خود با پرچم سفید و سبز در کنار شاه حضور می‌یافت و در هنگام یورش، پیش روی شاه حرکت می‌کرد (نصیری، ۱۹). ایشیک آقاسی باشی دیوان، در زمینه امور اداری نیز می‌توانست تا آنجا پیش رود که به وزارت دست یابد (همان، ۶).

افراد متعددی زیر فرمان ایشیک آقاسی حضور داشتند و وظایف مختلفی را ایفا می‌کردند که مجموع آنها در اواخر دوره صفوی به بیش از ۲۶۰۰ نفر می‌رسید (همان،

۱. اعضای مجمع مشورتی سری به نام جانقی.

۲. مسئول کارگاه‌های سلطنتی دربار صفویان.

۶). جملی کارری در عصر شاه سلیمان صفوی شمار این زیردستان را حدود دوهزار نفر ضبط کرده است (کارری، ۱۹۶). از میان این زیردستان، می‌توان به ایشیک‌آقاسیان، یساولان صحبت، پیشکش‌نویس، ایشیک‌آقاسی‌باشی حرم، ریش‌سفیدخواجگان، قاپوچیان، قرقچیان، مهماندارباشی، سفره‌چی‌باشی، جارچی و تواچی اشاره کرد که امور مالی آنان، توسط همین مقام رسیدگی می‌شد (میرزا سمیعا، ۸؛ میرزا رفیعا، ۱۹۳-۱۹۴؛ نصیری، ۱۷).

مقام مشابه ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان و وظایف آن را در قلمرو عثمانی، باید در میان چندین منصب یافت که حتی بخشی از وظایف وزیر اعظم عثمانی را نیز در بر می‌گرفت. با وجود این، بیشترین اشتراک وظایف و همسانی با ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان اعلی را می‌توان در وظایف دو صاحب‌منصب یعنی قپوآغاسی (قای‌آغاسی)^۱ و دارالسعادة آغاسی یافت. قپوآغاسی/آغای باب‌السعادة/باب‌السعادة آغاسی، از مسئولان مذکور در *قانون‌نامه فاتح* (۱۳)، مسئول آقایان دربار و رسیدگی به امور مختلف اندرون بود (Pakalın, 2/166). زمان ایجاد این مقام به عصر مراد دوم (حک. ۸۲۴-۸۴۸) باز می‌گردد که از میان خادمان سفیدپوست^۲ گزینش می‌شد (طیارزاده، ۱/ ۳۴). قپوآغاسی تا سال ۹۹۰، هم مسئول حرم همایون، و هم دارالسعادة آغاسی یعنی سردهسته غلامان سفید و سیاه شمرده می‌شد و مسئول امور کل اندرون همایون و حرم عثمانی بود، اما در این سال و در عصر مراد سوم (حک. ۹۸۲-۱۰۰۳)، مقام دارالسعادة آغاسی از باب‌السعادة آغاسی جدا شد و نخستین صاحب این منصب، حبشی طواشی محمدآغا^۳ بود (طیارزاده، ۱/ ۱۵۹؛ نیز، نک. 354-355, *Uzunçarşılı, Saray teşkilatı*). با این جداسازی، باب‌السعادة آغاسی با عنوان قپوآغاسی زیر فرمان دارالسعادة آغاسی قرار گرفت و با افول اقتدار، وظایفش به محافظت حرم (ایچ‌قای) منحصر شد (طیارزاده، ۱/ ۱۶۰؛ Pakalın, 2/167).

۱ Kapı ağası

۲ Ak ağalar

۳ Habeşî tavâşî Mehmed Ağa

دارالسعادة آغاسی،^۱ دیگر مقام درباری عثمانی بود که می‌توان جایگاهش را مشابه ایشیک آقاسی‌باشی دیوان اعلی دانست که البته به‌سان قپوآغاسی، بیش از ایشیک آقاسی‌باشی دیوان در حوزه اندرون و حرم فعال بود. در اواخر سده دهم هجری، با اصلاحات حبشی طواشی محمدآغا، مقام دارالسعادة آغاسی یا قیزلرآغاسی ضمن جدایی از مقام قپوآغاسی، از استیلای غلامان سفیدپوست خارج شد و خادمان سیاه پوست، کار را در دست گرفتند (طیارزاده، ۱/ ۱۵۹؛ Pakalın, 1/401). دارالسعادة آغاسی در دوره‌ای، پس از صدراعظم و شیخ‌الاسلام در رتبه سوم قرار گرفت و متنفذترین منصب حاضر در حرم عثمانیان بود (طیارزاده، ۱/ ۱۶۰؛ Pakalın, 1/400). با توجه به آنچه که گفته شد، برای ایشیک آقاسی‌باشی دیوان، نمی‌توان یک مقام خاص همسان در دربار عثمانی مشخص کرد و مقامات نسبتاً مشابه، از حیث اقتدار، جایگاه و حجم وظایف، در رتبه‌های پایین‌تری نسبت به مدیر دربار صفویان قرار داشتند.

۲. مدیریت و برگزاری مجالس و ضیافت‌ها

در نظام مشاوره صفویان، دو گردهمایی درباری، مجلس بهشت‌آیین و مجمع جانقی بیش از دیگر مجالس و محافل برجستگی داشتند. مجمع نخست، برای تصمیم‌گیری در خصوص غالب مسائل صفویان تشکیل می‌شد و مجمع جانقی، مجمع سری تصمیم‌گیرنده در خصوص جنگ و جانشینی بود (برای اطلاع بیشتر، نک. مشهدی رفیع و وثوقی، ۲۳۱-۲۵۰؛ موسوی و بابائی، ۱۳۹-۱۵۰). در میان عثمانیان نیز، مرکز اداره کل قلمرو عثمانی و مرجع درجه نخست همه امور حکومتی عثمانی، «دیوان همایون» نام داشت که در آن، امور اداری و عرفی به دست وزیر اعظم، امور اراضی به دست نشانچی، امور شرعی و قضایی به دست قاضی‌عسکر و امور مالی توسط دفترداران، رتق و فتق می‌شد (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 1, 2; also, see: Hezarfen,).

^۱ Dârüssaâde Ağası

^۲ Kızlar ağası

در رأس مناصب درباری مدیر در مجالس صفویان، ایشیک آقاسی باشی دیوان قرار داشت (برای نمونه، نک. نصیری، ۱۸) که بیش از هر چیز در جایگاه ناظر در مجالس درباری فعالیت می‌کرد و زیر دستان او، به امور مجالس می‌پرداختند. او مهم‌ترین شخصیت در برگزاری مجالس درباری بود و در مجالس و محافل خاص و عام، هیچ امیری به اندازه او دارای اختیار و قدرت نبود و برگزاری مجالس و محافل، پذیرایی‌ها و برقراری نظم و امنیت مجالس بر عهده او بود (نصیری، ۱۸؛ کمپفر، ۱۰۰). برقراری انتظام مجالس، مشخص کردن ترتیب نشستن و ایستادن مقامات در مجالس، اعلام پای‌بوسی مناصب در مجلس بهشت‌آیین حین تفویض منصب و نظارت بر پیشکش‌ها از وظایف او در مجالس بود (میرزا سمیعا، ۸-۹؛ میرزا رفیعا، ۱۹۴؛ شاردن، ۳/ ۱۲۲۱). یکی از مهم‌ترین گروه‌های زیردست ایشیک آقاسی باشی دیوان در حوزه برگزاری مجالس صفوی، یساولان^۱ بودند. یساولان زیر فرمان ایشیک آقاسی باشی دیوان، در دو گروه یساولان صحبت و یساولان مجلس فعالیت می‌کردند. گروه کم‌اهمیت‌تر یساولان مجلس بودند که به امر رساندن فرمان‌ها و احکام سلطان به مجلس‌نشینان اشتغال داشتند (مینورسکی، ۱۲۱)، اما یساولان صحبت از امیرزادگان و فرزندان اشراف بودند که در جایگاهی برتر از ایشیک آقاسیان، انجام وظیفه می‌کردند (میرزا سمیعا، ۲۷؛ میرزا رفیعا، ۲۶۰).

یساولان صحبت، مهم‌ترین فعالان خدماتی مجالس بودند که وظیفه حفظ نظم و سکوت جلسات را بر عهده داشتند (شاردن، ۳/ ۱۲۲۳). اینان در مجالس خاص، به جای ایشیک آقاسی باشی دیوان اعلی، به عنوان قائم‌مقام او خدمت می‌کردند و در مجالس عام، در برابر شاه می‌ایستادند و خدمات مجلس را به ایشیک آقاسیان می‌سپردند (میرزا سمیعا، همانجا؛ میرزا رفیعا، همانجا). سردهسته این گروه، یساول باشی بود که در

۱. یساول، به احتمال از واژه مغولی یاسا به معنی قانون و فرمان گرفته شده است. گروهی از یساولان احکام و اوامر را در حضور سلطان اجرا می‌کردند (مینورسکی، ۱۲۰). دسته دیگر یساولان صفوی، به اجرای امور دیوان‌بینگی (بخش قضایی) در احضار افراد و انجام مقدمات تشخیص قتل می‌پرداختند (میرزا رفیعا، ۲۶۳).

مهمانی‌های رسمی بلافاصله پس از ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان قرار می‌گرفت و کارش، مکمل وظایف ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان بود (کمپفر، همانجا). همچنین، اگر کسی به منصبی دست می‌یافت، یساولان صحبت او را در مجلس حاضر می‌کردند و در حضور شاه، به صورت درازکش با دکنک خود سه دفعه به او می‌زدند و سپس، صاحب‌منصب جدید، دکنک را می‌گرفت و ضمن بوسیدن آن، انجام خدمت را می‌پذیرفت (میرزا رفیعا، ۲۶۰؛ نصیری، ۱۸).

از دیگر گروه‌های فعال در مجالس عام، ایشیک‌آقاسیان مجلس یا دیوان بودند که در مجالس حضور داشته و به عنوان زیردست یساولان صحبت به خدمت اشتغال داشتند (میرزا سمیعا، ۲۷؛ میرزا رفیعا، ۲۶۱). کمپفر شمار اینان را پنجاه نفر برآورد کرده که به نوشته او، در آستانه اتاق مخصوص زنان درباری و در مدخل حیاط حرم به نگهبانی اشتغال داشتند (کمپفر، ۲۲۲). یکی از مقاماتی که می‌توان حوزه فعالیت او را هم در مجلس و هم در بخش حرم مشاهده کرد، «پیشکش‌نویس سرکار خاصه شریفه» بود که از وظایف مهم او، ثبت پیشکش‌های تقدیمی به شاه در مجلس بهشت‌آیین (به جز خوراکی‌ها)^۱ و تقدیم سیاهه آن به ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان بود تا از طریق مجلس‌نویس به عرض شاه رسانده شود (میرزا سمیعا، ۹؛ میرزا رفیعا، ۱۹۵، ۲۷۱).

در میان عثمانیان، یکی از مقاماتی که همانند ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان و یساولان صحبت، به امور برگزاری مجالس اشتغال داشت، تشریفاتچی/تشریفات‌باشی دیوان همایون/تشریفات‌باشی دیوان عالی^۲ مراسم بود که به عنوان مسئول تشریفات مجالس، در عصر سلیمان قانونی (حک. ۹۲۶-۹۷۳)، ایجاد شد و آگاهی از همه مراسم و مجالس حکومتی عثمانی، از الزامات تصدی این شغل بود (Karaca, 40/570; Uzunçarşılı, Merkez ve bahriye teşkilatı, 58; Pakalın, 3/477, 478). او بر اساس دفتر مخصوص خود، دستورالعمل برگزاری مجالس و مراسم همایون را نظارت و اجرا می‌کرد (Uzunçarşılı, Merkez ve bahriye

۱. فهرست اجناس خوراکی به ناظر بیوتات تعلق داشت.

۲. *teşrifatçı/teşrîfâtî-i Dîvân-ı Hümâyûn/teşrîfâtî-i Dîvân-ı Âlî*

(*teşkilatı*, ibid). تشریفاتچی، مسئول برگزاری مجالس مختلف، مراسم اعطای مواجب در دیوان، ضیافت‌ها، مراسم ورود ایلچیان، مراسم ورود خزانه مصر، مراسم جلوس سلطان، اعیاد، مراسم آب‌اندازی کشتی و حرکت دوننما (نیروی بحریه)، تقدیم پیشکش‌ها به سلطان، اعطای خلعت، مراسم توجیهات سالانه و مجالس برگزار شده در دایره صدراعظم بود و محل استقرار صاحبان مناصب، نظارت بر مراتب مناصب و چگونگی برگزاری مجالس را بر عهده داشت (İdem, 58, 59, 63).

از دیگر گروه‌های فعال عثمانیان در ارائه خدمات در مجالس دیوان همایون، چاوشان^۱ بودند. ایجاد گروه چاوشان به عنوان گروه فعال در دیوان همایون، به درستی دانسته نیست، اما احتمالاتی در خصوص ایجاد آن دسته در عصر بایزید ایلدریم (حک. ۷۹۱-۸۰۴) وجود دارد (Pakalın, 1/ 333). اینان به صورت غیر دیوانی، در عصر اورخان‌غازی (حک. ۷۲۶-۷۶۳)، مسئول مراسلات، اطلاع‌رسانی‌ها، تحقیق و تفحص و ابلاغ فرمان‌ها بودند و بعدها وارد دیوان شدند (وفیق‌یک، ۱/ ۲۲۵). چاوش‌ها، گروه‌های متعددی را در بر می‌گرفتند که مهم‌ترین آنها چاوش‌های دیوان بودند. آیینان، با نام «سرهنگان دیوان همایون»، به نوعی در حوزه قضایی و به شکل ضابطان قضایی عمل می‌کردند و وظیفه اداره محکمه، احضار و توقیف مجرمان و متهمان را بر عهده داشتند (Uzunçarşılı, Saray teşkilatı, 408- 409, 414).

سرکرده چاوشان دیوان همایون، چاوش‌باشی بود که به او باش‌چاوش‌باشی نیز گفته می‌شد (Pakalın, 1/333). نام او در *قانون نامه* محمد فاتح به عنوان یکی از خدمه دیوان مطرح شده است (*قانون آل عثمان*، ص ۱۲). او در دیوان همایون ایستاده خدمت

۱. Çavuşlar

۲. از دیگر مقامات مهم چاوشان می‌توان به امین چاوشان/ چاوشلر امینی، مسئول چاوش‌های دیوان همایون و ثبت مجازات در دیوان (Pakalın, 1/ 339)، کاتب چاوشان، مسئول نظارت بر مجازات‌های نقدی و بدنی و ثبت آنها (Uzunçarşılı, Saray teşkilatı, 418)، جبه‌جی چاوشی، مسئول استقبال از ارکان حکومت در مراسم یا ایام برگزاری دیوان همایون (ibid) و چاوش‌باشی کیسه‌داری، مسئول مدیریت اوراق و اسناد و مدیریت عرض حال‌ها و جمع آوری رسوم و مالیات (ibid; Pakalın, 1/338) اشاره کرد.

می‌کرد و به همراه قپوچیلرکته‌خدا‌سی^۱ (کته‌خدا‌ی قپوچی‌ان) در انتهای مراسم، از ارکان حکومت در امر تشریفات و پذیرایی بودند. نیز امور تشریفات و پذیرایی از صاحبان مناصب در مراسم جلوس، اعیاد و پذیرش سفیران خارجی برعهده همین دو مقام بود (Uzunçarşılı, Saray teşkilatı, 413). با توجه به آنچه که آورده شد، می‌توان وظایف ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان، یساولان صحبت و ایشیک‌آقاسیان را در امر برگزاری مجالس و ضیافت‌ها، با اقدامات و اختیارات مقاماتی نظیر تشریفاتچی عثمانی و گروه چاوشان دیوان دربار عثمانی مقایسه کرد.

۳. استقبال و پذیرایی از مهمانان ویژه و سفیران خارجی

استقبال از مهمانان خارجی صفویان، توسط حکمرانان محلی با ارائه اسب و چهارپا برای حمل بار و بنه، ارائه منزل، تهیه وسایل تا رسیدن به پایتخت انجام می‌شد. در نزدیکی پایتخت، ضمن استقبال از این مهمانان، شماری را جهت گزارش اقدامات این مهمانان، با آنان همراه می‌کردند (سانسون، ۹۱، ۹۲). پذیرش مهمانان، سفیران و فرستادگان در دربار صفویان همانند دربارهای دیگر، ساز و کارها و اصولی داشت که مجری آنها تا حد زیادی، مهماندارباشی دربار بود.^۲ مهماندارباشی، مسئول هدایت سفیران، بزرگان، اشراف به دربار و نزد شاه بود. او در حالی که زیر بازوی این مهمانان را می‌گرفت، آنان را تا پای تخت شاه پیش می‌برد، تا به شاه عرض ادب و احترام کنند (کمپفر، ۱۰۰؛ کارری، ۱۹۲). مهماندارباشی، در انجام وظیفه خود، سفیران خارجی را به شاه معرفی می‌کرد و در حالی که به عصایش تکیه می‌داد، در حضور شاه می‌ایستاد (سانسون، ۵۴). سانسون، علاوه بر مهماندارباشی، این وظایف را برای ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان نیز آورده است (همان، ۵۰).

مهماندارباشی وظیفه استقبال از ایلچیان و مهمانان و تعیین جا و مکان برای اسکان آنان را بر عهده داشت و در میانه مجلس بهشت‌آیین با تاج و طومار، نزدیک یساولان

^۱ Kapıcılar Kethüdâsı

^۲ اولتاریوس، یساول صحبت را مسئول استقبال، خوانده است (۱۹۱).

می‌ایستاد (میرزا رفیعا، ۲۴۸-۲۴۹). همچنین، به سفیرانی که با آداب درباری صفویان ناآشنا بودند، آموزش‌های لازم را ارائه می‌کرد (تاورنیه، ۵۷۶). هرگاه شاه، سفیری را به شکل ویژه مورد عنایت قرار می‌داد، او را به صرف غذا در مجلس رسمی فرا می‌خواند. در آن مجلس، ایشیک‌آقاسی‌باشی، مهمانان را به جای خود راهنمایی می‌کرد (کمپفر، همانجا). همین اقدام ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان در مجالس سبب شد تا شاردن، او را مسئول استقبال از سفیران و بزرگان و راهنمایی آنان بپندارد (شاردن، ۶۳۹/۲).^۱ در این مجالس، سفیر، نامه پادشاه متبوع خود را به ایشیک‌آقاسی‌باشی تقدیم می‌کرد و او نامه را به صدراعظم می‌رساند تا به شاه تقدیم کند (شاردن، همانجا).

در این مهمانی‌ها و نیز در مواقع دیگر، مسئول نظارت بر طعام شاه و مهمانان، یکی از زیردستان دیگر ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان به نام سفره‌چی‌باشی بود. او در سفر و حضر و مجالس درباری حضور داشت و در هنگام غذا، وظیفه گستراندن و چینش سفره را بر عهده داشت. او با زیر نظر گرفتن زیردستانش (سفره‌چیان)،^۲ به آداب تمام به دو زانو نشسته و ضمن چشیدن غذا، خدمات مربوطه را به انجام می‌رساند. از مشخصه‌های متصدیان این منصب، در اختیار گرفتن تاج و طومار بوده‌است (میرزا رفیعا، ۲۴۸؛ سانسون، ۵۱، ۷۹؛ تاورنیه، ۵۷۶). گروه زیر دست سفره‌چی‌باشی، در مهمانی‌ها، پس از اینکه غذای شاه را کشیدند، به مهمانان رسیدگی می‌کردند (سانسون، ۷۹).

در میان عثمانیان، استقبال از ایلچیان و فرستادگان خارجی، از وظایف مهم چاوش‌ها بود و شیوه‌نامه پذیرش سفیران توسط چاوش‌باشی مدیریت و اجرا می‌شد (Pakalın, 1/338). سفیران خارجی توسط چاوش‌باشی و چاوش‌های دیگر مانند کاتب و امین چاوشان از اسکله سرکه‌جی^۳ استانبول (امین اونو/ وزیر اسکله‌سی)^۴ استقبال می‌شدند،

۱. کارری (۱۹۳)، از «آقاسی‌باشی» به عنوان بزرگترین مهماندار مهمانخانه شاه یاد کرده که به احتمال، منظور او ایشیک‌آقاسی‌باشی دیوان بوده‌است.

۲. سانسون (۵۱)، شمار زیردستان را حدود ۴۰ نفر ضبط کرده است.

۳ Sirkeci

۴ Eminönü/ Vezir İskelesi

اما اگر سفیر و ایلچی صفویان به پایتخت عثمانیان می‌رسید، در بخش آسیایی استانبول (اسکودار) با او دیدار می‌شد (Pakalın, Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 415; *ibid*). چاوش‌باشی پس از ضیافت طعام، سفیر را به اتاقی می‌برد و خلعت می‌پوشاند. سپس قپوچی‌باشی او را به سوی اتاق ملاقات با سلطان راهنمایی می‌کرد و خدمهٔ دربار از او هدیه می‌ستاندند (Uzunçarşılı, *Merkez ve bahriye teşkilatı*, 294). یکی دیگر از شخصیت‌های مرتبط با استقبال سفیران نیز قپوچیان بودند. هر گاه سفیری وارد دربار می‌شد، دو تن از قپوچی‌باشیان، او را نخست به دیوان همایون می‌بردند و سپس زیر دو بازویش را گرفته، جهت ملاقات با سلطان به عرض‌اوطه‌سی^۱ راهنمایی می‌کردند (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 404; pakalın, 2/ 168). در ارتباط با همین گروه، قپوچیلرکتخداسی نیز مسئول بازبینی سیاحتنامه و نوشته‌های اجنبیان بود تا مطالبی نادرست و خلاف مصالح حکومت در آنها وجود نداشته باشد (Pakalın, 2/170). نیز در موضوع ارائه طعام، قپوچیلرکتخداسی به نظارت بر فرایند و ترتیبات غذا در دیوان، فعال بوده‌است (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 394- 395). در میان قپوچیان نیز مقامی با نام پیشکش‌چی یا پیشکش‌چی شهریاری حضور داشت که پیشکش ایلچیان را وارد دیوان می‌کرد و به نظر وزیر اعظم می‌رساند. نیز، همو هنگامی که مقامی به مأموریتی برگزیده می‌شد، مراسم دامن‌بوسی و تشریفات مربوطه را مدیریت می‌کرد و در ازای انجام وظیفه، انعام و هدیه دریافت می‌کرد (Hezarfen, 397; Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 58).

۴. اداره و محافظت از حرم دربار

حرمسرای صفویان، به سان دیگر حرمسراهای ایرانی، محل اجتماع و زندگی زنان درباری بود که می‌توانست مرکز تحولات بسیاری باشد. ادارهٔ این بخش از دربار صفویان، بیش از هر چیز برعهدهٔ خواجگان بود و به جز شاه و شاهزادگان، مرد دیگری

^۱ Arz Odası

حق ورود بدانجا را نداشت.^۱ مدیریت اصلی حرم، در دست ریش سفید حرم بود که از او با نام خواجه یا خواجه سرا یاد شده است. در زمان شاه عباس اول، دو خواجه سرا فعال بودند که میرزا رفیعا یکی را «ریش سفید جلو» خوانده که در سفر و حضر به خدمت شاه اشتغال داشت و دیگری را «ریش سفید حرم اصفهان» ضبط کرده که در هنگام سفر شاه، در اصفهان می ماند و حرم را مدیریت می کرد (میرزا رفیعا، ۲۱۱). اینان از خواجهگان سیاه پوست بودند که لایق ترین و بزرگ ترین آنها به عنوان ریش سفید انتخاب می شد و با لقب مقرب الخاقانی و مقرب الحضرة، امر و نهی خواجه های سیاه پوست حرم، تحویل عرایض والیان و وزیران از ایشیک آقاسی باشی حرم و تقدیم به شاه و بازگرداندن جواب از وظایف او بود (میرزا سمیعا، ۱۸؛ میرزا رفیعا، همانجا). او که در حیطة وظایف و رنگ پوست، شباهت بسیاری به دارالسعادة اغاسی عثمانی داشت، به همراه خزانه دار حرم و ایشیک آقاسی باشی حرم از مقام های مهم حرم به شمار می رفتند (کمپفر، ۲۲۷). در اواخر دوره صفویه، قدرت این مقام چندان بود که در تخت نشینی شاهان صفوی تأثیرگذار بود (نک. همان، ۴۳؛ کروسینسکی، ۲۱). از وظایف مهم خواجهگان حرم، مراقبت از بانوان حرم، از بخش داخل حرم بود و حق تجسس در همه جای حرم و از همه کس را داشتند (کمپفر، ۲۲۲-۲۲۳).

به رغم قدرت فراوان ایشیک آقاسی باشی دیوان، مقام پرنفوذ در بخش مراقبت از حرم، ایشیک آقاسی باشی دیگری بود که به امور حرم رسیدگی می کرد. به عبارت دیگر، ایشیک آقاسی باشی دیوان، مسئول امور بیرون حرم بود و ایشیک آقاسی باشی حرم، مسئول مراقبت از ورودی های «حرم محترم» بود (نصیری، ۳۱). این مقام همانند قپوآغاسی عثمانی، خواجه ای سفیدپوست، کهن سال تر، قدیمی تر و در دربار محرم تر از دیگران بود (میرزا سمیعا، ۲۷؛ میرزا رفیعا، ۲۱۷؛ کمپفر، ۲۲۷). با وجود اینکه دایرة اختیارات و حوزه فعالیتش نسبت هم نام دیوانی اش محدودتر بود، اما به مرور زمان قدرت و نفوذ زیادی را به دست آورد (شاردن، ۱۲۲۳/۳). او ریاست همه

۱. برای اطلاع جامع در خصوص حرم سرا و جایگاه آن در تحولات عصر صفوی، نک. شجاع، سراسر کتاب.

«ایشیک آقاسیان حرم محترم» را برعهده داشت و با شمار متغیری از زیردستان، امور مختلف حرم را مدیریت می‌کرد (نصیری، ۳۰). ایشیک آقاسی باشی حرم، مسئول نظارت بر در آستانه حرم بود و در امور و مسئولیت‌های مهم‌تر، دخالت چندانی نداشت و نسبت به صاحب‌منصبان دیگر، جایگاه فروتری داشت (مینورسکی، ۱۲۰). او، بی آنکه اجازه نشستن در مجالس داشته باشد، در درب حرم مستقر بود و کشیک‌خانه مختص به خود را داشت که در آنجا، تشکی نم‌دین برای او گسترانده شده بود (میرزا رفیعا، ۲۱۷؛ نصیری، ۳۰). از زیردستان او می‌توان به قاپوچیان و ایشیک آقاسیان حرم اشاره کرد که به نوبت در درب حرم حاضر می‌شدند (میرزا رفیعا، همانجا).

از وظایف مهم ایشیک آقاسی باشی حرم، مراقبت از درها و راه‌های ورودی به حرم بود و به همراه زیردستانش که قاپوچیان حرم و ایشیک آقاسیان حرم بودند، شب و روز به نظم و نسق «درب حرم» می‌پرداخت و کسی بدون اجازه او حق ورود و خروج را به حرم نداشت (میرزا سمیعا، ۲۷؛ میرزا رفیعا، ۲۱۷؛ نصیری، ۳۱؛ شاردن، همانجا). همچنین، یکی از امور مهم دربار، رساندن نامه‌ها و درخواست امرای ایالتی که به دربار می‌رسید، به شاه بود. در این فرایند، نامه و درخواست‌ها از طریق ایشیک آقاسی باشی دیوان اعلی به ایشیک آقاسی باشی حرم داده می‌شد و او به ریش سفید خواجگان حرم تحویل می‌داد. همو پس از ارائه عرایض به شاه، باز می‌گشت و پاسخ را باز پس می‌رساند (میرزا سمیعا، ۱۸-۱۹؛ نصیری، ۱۸، ۳۰).^۱

در قلمرو عثمانی، برای انتخاب غلامان سفید جهت خدمات درباری، از نظام دوشیرمه^۲ استفاده می‌شد که شماری از آنان، جهت انجام وظایف درباری گزینش، و

۱. میرزا رفیعا (۱۹۴)، از میان امرای ایالتی، والی عربستان، گرجستان، کاخ و کارتیل را که نامه‌هایشان به وزیر اعظم داده می‌شد، استثنا کرده است.

۲. Devşirme، دوشیرمه به معنی گردآوری کردن به فرایندی اطلاق می‌شد که در آن، هر سه تا پنج سال یک بار، غالباً از میان کودکان هفت یا هشت ساله مسیحیان شماری گزینش می‌شدند و پس از انتقال به استانبول، به مدت هفت سال در کانون یا اوجاقی به نام «عجمی» آموزش می‌دیدند و سپس، متناسب با توانمندی‌ها، در بخش‌های مختلف حکومتی به کار گماشته می‌شدند (قوچی بک، ۷؛ شوکت، ۱ / ۴؛ جواد پاشا، ۱ / ۷؛ Uzunçarşılı, kapukulu, 1/ 14, 17).

ایچ اوغلان خوانده می شدند (Özcan, 300; *Saray teşkilatı*, 300; Uzunçarşılı, 9/254- 257). کودکان دوشیرمه پس از ورود به مرکز دولت، به دیوان همایون برده شده و به امر سلطان، قپوآغاسی، شماری از آنان را جهت خدمات درباری گزینش می کرد و سایرین به اوجاق های عجمی (کانون پرورش غلامان)^۲ و ینی چری (سپاه ثابت عثمانی)^۳ گسیل می شدند. اینان، پس از آموزش، ابتدا در کاخ های خارج از توپقاپی سرای خدمت می کردند و افراد مستعد، پس از نشان دادن مهارت خود، به توپقاپی سرای راه می یافتند (idem, 301). ایچ اوغلان ها، در اندرون همایون در چند اوطه^۴ حضور می یافتند و یکی از نخستین مکان هایی که ایچ اوغلان ها بدان راه می یافتند، خانه کبیر و صغیر (اوطه های بزرگ و کوچک)^۵ بود که محل حضور ورودی های نخستین برای آموزش های مختلفی مانند یادگیری ترکی، فارسی و عربی، قرآن، خواندن و نوشتن، مسابقات مختلف، کشتی، استفاده از سلاح و مانند اینها بود و سپس برای خدمت به سایر اوطه ها فرستاده می شدند. سرکرده و مربی اینان، کتخدای سرا (سرای کتخداسی)^۶ بود که زیر نظر سرای آغاسی خدمت می کرد (خلیفه، ۹۷; Hezarfen, 63- 64; Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 309- 310).

در اداره کاخ عثمانیان، از آقایان و خادمان درباری متعددی استفاده می شد که به طور کلی، به بخش هایی مانند «آغایان بیرون» و «آغایان اندرون» (ایچ اوغلان لار و ایچ آغالر)^۷ زیر فرمان قپوآغاسی یا باب السعاده آغاسی، هم تراز ایشیک آقاسی باشی حرم صفوی، و بخش آغایان دارالسعاده شامل آغایان حرم زیر نظر دارالسعاده آغاسی، هم وظیفه با ریش سفیدخواجگان صفویان، تقسیم می شدند (Turan, 129). آغایان اندرون که

۱ İç oğlan

۲ Acemi

۳ Yeniçeri

۴ Büyük ve küçük oda

۵ Saray Kethüdâsı

۶ İçoğlanlar ve iç ağalar

۷. اوده یا اوطه /oda، به معنی اتاق است.

مهم‌ترین بخش را در دست داشتند، شامل چهار صنف اصلی قیوآغاسی (مسئول کل بخش)، صنف خزینه‌دارباشی (مسئول امور خزانه و شماری از وظایف درباری)، صنف کیلرجی‌باشی^۱ (مسئول سفره و طعام) و سرای‌آغاسی (مسئول محافظت از اتاق‌های کوچک و بزرگ کاخ و مسئول تمیز کردن کاخ و تعمیر بخش‌های معیوب) بود.

وظیفه اصلی دارالسعادة آغاسی همانند ریش سفید خواجگان دربار صفوی، نظارت بر حرم همایون بود که زنان درباری در آنجا حضور داشتند و به سبب رسیدگی به امور دایره زنان به او قیزلر آغاسی (آغای دختران) نیز گفته می‌شد (Pakalın, 1/401; Turan, 129). این مقام که از غلامان سیاه یا «آغایان زنگی» بود، علاوه بر این وظیفه درباری، خبر درگذشت یا برکناری سلطان را به شهزاده جانشین می‌رساند و همو، ابتدا، فرایند نخستین تخت‌نشینی سلطان جدید را انجام می‌داد (Pakalın, 1/402; Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 186-187; 2/167). دارالسعادة آغاسی، خادمان سیاه را زیر فرمان داشت که به سبب فعالیت در بخش حرم، «آغایان حرم» خوانده می‌شدند (Pakalın, 1/401). هزارفن افندی، تاریخ‌نویس عصر محمد چهارم (حک. ۱۰۵۸-۱۰۹۹)، آغایان حرم زیر فرمان او را کتخدای سرای، امام سلطان، کاتب کبیر، سرغلمان باب، معلم خانه کبیر و صغیر و شماری دیگر گزارش کرده است (Hezarfen, 59). خدمه حرم، خادمان سیاه (سیاه‌خادم آغالر) زیر فرمان دارالسعادة آغاسی بودند که امور ریز و درشت حرم و دربار را انجام می‌دادند. مقاماتی همچون خزینه‌دار آغا (مسئول خزانه حرم)، مصاحب آغا، خزینه‌وکیلی (معاون خزانه حرم)، باش قیوآغلانی^۲ (باش قپوچی و دربان اصلی دایره بانوان حرم و کلیددار حرم)، حاصلی^۳ (مسئول نظارت بر نوبتچیان و کشیکچیان قپو)، نوبت قالفه^۴ (مسئول نظارت بر نوبت انجام وظیفه خادمان زنگی و مسئول نگهبانی از در حرم همایون) از جمله

^۱ Kilercibaşı

^۲ Kapı oğlu

^۳ Hasılı

^۴ Nöbet kalfa/ Nevbet kalfa

خادمان سیاه بودند (Pakalın, 1/165, 402, 705, 755).

۵. نگهبانی و محافظت از دربار

یکی از وظایف ایشیک آقاسی باشی دیوان، رسیدگی به نظم و نسق در دولتخانه بود (میرزا رفیعا، ۱۹۴) و یکی از گروه‌های زیردستش که در بخش نگهبانی و محافظت فعالیت داشتند، دسته قاپوچیان (=دربانان) بودند که در عصر صفویه، زیر فرمان قاپوچی باشی به دو گروه تقسیم می‌شدند و در عصر شاه عباس اول (حک. ۹۹۶-۱۰۳۸)، به شکل موروثی به گرجیان سپرده شده بود (تاورنیه، ۵۷۷). شماری از اینان زیر فرمان قاپوچی باشی دیوان قرار داشتند و شماری، زیر دست قاپوچی باشی خلوت بودند که هر دو سرکرده، دارای زیردستان متعددی بودند (میرزا سمیعا، ۲۸). همه این گروه‌ها، زیر فرمان ایشیک آقاسی باشی دیوان بودند (میرزا سمیعا، همانجا؛ میرزا رفیعا، همانجا). نگهبانی از در دولتخانه میدان (میدان نقش جهان) و در سوی مطبخ و پای کشیکخانه، عالی قاپو و روزهای مجلس در هر عمارتی که پادشاه در آن جلوس می‌کرد، برعهده قاپوچیان دیوان بود. نگهبانی از درهای خلوت شاهی و حرم، برعهده قاپوچیان خلوت بود که به عنوان نیروهای فوق‌العاده درباری خدمت می‌کردند (همانجاها).

ایشیک آقاسی باشی دیوان، علاوه بر قاپوچیان، نگهبانان و یساولان دیگری نیز زیر فرمان داشت که مسئول برقراری امنیت داخل قصر بودند و جزائرچیان^۱ که در سواری‌های شاه در رکاب او بودند و بیرون کاخ را نگهبانی می‌کردند (کمپفر، ۹۹). نیز در برخی موارد، قرقچیان که دسته‌ای تفنگچی بودند و به احتمال، از میان غلامان گزینش می‌شدند، وظیفه حفاظت از در خارجی اصلی حرمسرا و خلوت نگاه‌داشتن مسیر عبور زنان حرم را برعهده داشتند (شاردن، ۱۲۲۱/۳؛ کمپفر، ۲۲۱).

در میان عثمانیان، گروه اصلی مراقبت از درهای دربار عثمانی، قپوچیان^۲ بودند که به جز در حرم، نگهبانی از درهای دربار عثمانی را در دست داشتند و به دو گروه

۱. گروه مسلح به نوعی تفنگ سنگین به نام جزایر.

۲. Kapıcılar

«قپوچیان درگاه عالی» / «بوابان درگاه عالی» و «قپوچیان باب همایون» تقسیم می‌شدند (Hezarfen, 58; Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 396). سربوابان که قپوچی باشی^۱ نیز خوانده می‌شدند، سردهسته قپوچیان بودند که در *قانون نامه* محمد فاتح نیز به آنها اشاره شده است (*قانون آل عثمان*، ۱۱). چهار فرد اول قپوچی باشی‌ها که از حیث رتبه بر دیگران برتری داشتند و قدیمی‌ترین و با تجربه‌ترین آنها، باش‌قپوچی باشی خوانده می‌شد (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 406; pakalın, 2/168)، توسط قپوچی لرتخداسی (کتخدای قپوچیان)، نظارت و رهبری می‌شدند (وفیق‌بک، ۱/ ۱۹۵). قپوچیلرکتخداسی یا کتخدای بوابین، مسئول تمام دربانان درگاه عالی و باب همایون به جز دربانان باب‌السعادة بود و از مقامات قدیمی به شمار می‌آمد (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 392). قپوچیان علاوه بر درباری، در زمان برگزار مجالس، ضمن راهنمایی صاحبان مناصب به دیوان همایون، مانع ورود سلاح آنان می‌شدند (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 399). همچنین در میان وظایف قپوچی باشی، علاوه بر نظارت بر دربانان، می‌توان به بیرون آوردن طوغ^۲، همراهی با سلطان در سواری‌ها و اعدام مقامات عالی رتبه حکومتی اشاره کرد (Uzunçarşılı, *Saray teşkilatı*, 405; pakalın, 2/168).

نتیجه

ایشیک‌آقاسی باشی دیوان اعلی، یکی از ارکان چهارگانه حکومت صفوی، مقام بلندپایه این حکومت در اداره دربار بود که به عنوان رئیس تشریفات و مدیر عالی‌رتبه دربار ایفای وظیفه می‌کرد. او با در اختیار داشتن زیردستان متعدد، وظایف گوناگونی را به سرانجام می‌رساند. در میان عثمانیان، مقام مشابه با ایشیک‌آقاسی باشی دیوان را نمی‌توان در یک مقام مشاهده کرد. در تشکیلات درباری عثمانی، می‌توان از قپوآغاسی

^۱ kapıcıbaşı

^۲ Tuğ. علامت‌هایی شبیه پرچم که به عنوان نشانه یا رتبه نظامی یا سیاسی در حکومت‌های ترک استفاده می‌شد.

یا باب السعادة آغاسی نام برد که تا اواخر سده دهم هجری، مقامی قدرتمند در دربار عثمانی بود و از این تاریخ به بعد با ایجاد مقام دارالسعادة آغاسی یا قیزلر آغاسی، مقام اخیر با وظایف مدیریت اندرونی و حرم و بخش‌های زیادی از دربار، اقتدار بیشتری یافت. در میان وظایف ایشیک آقاسی‌باشی دیوان و زیردستانش، می‌توان به برگزاری مجالس و ضیافت‌ها اشاره کرد که سرکرده مدیران درباری، بیشتر با وظایف نظارت بر زیردستان به امور برگزاری مجالس نظارت داشت. از میان زیردستان او نیز می‌توان از یساولان صحبت و ایشیک آقاسیان سخن راند که به عنوان مسئولان انتظام مجالس و خدمه مهمانی‌ها و ضیافت‌ها فعالیت داشتند. وظایف این گروه‌ها را می‌توان با دسته چاوشان دیوان عثمانی و تشریفاتی دیوان همایون مقایسه کرد. در بخش دریافت هدایا در مجالس و مهمانی‌ها نیز پیشکش‌نویس صفویان با تشریفاتی عثمانی تشابه وظایف داشتند. در استقبال و پذیرایی از مهمانان ویژه و سفیران خارجی نیز مهمانداری‌باشی و سفره‌چی‌باشی از زیردستان ایشیک آقاسی‌باشی دیوان فعال بودند که با چاوش‌باشی و زیردستانش و قپوچی‌باشی و پیشکش‌چی‌باشی، وظایف همسانی را ایفا می‌کردند. در ایفای وظایف مربوط به نگهبانی و اداره حرمسرا، از میان زیردستان ایشیک آقاسی‌باشی دیوان می‌توان به ریش سفید خواجگان حرم و ایشیک آقاسی‌باشی حرم اشاره کرد که از سوی عثمانیان با قپو آغاسی، کتخدای سرا، سرای آغاسی و نیز دارالسعادة آغاسی یا قیزلر آغاسی اشتراک و تشابه وظایف و اختیارات داشتند. سرانجام در بخش مراقبت و محافظت از دربار، مهم‌ترین گروه زیر دست ایشیک آقاسی‌باشی دیوان، قپوچیان فرمانبردار از قپوچی‌باشی فعالیت داشتند. اینان با مقامات تقریباً هم‌نام در دربار عثمانی یعنی قپوچیان درگاه عالی و قپوچیان باب همایون هم‌وظیفه بودند که زیر نظر کتخدای قپوچیان فعالیت داشتند. بر اساس این، می‌توان نتیجه گرفت که برای ایشیک آقاسی‌باشی دیوان اعلی نمی‌توان مقام کاملاً مشابهی در دربار عثمانی یافت و شرح وظایف او در میان چند مقام عثمانی قابل مشاهده است. در بخش تشابه وظایف نیز به‌رغم اینکه مجموعه وظایف آورده شده برای عالی‌ترین مدیر دربار صفویان به دست گروه زیردست این مقام انجام می‌شد، در سوی عثمانی، گروه‌های مستقل، این

وظایف را به شکل مشابه انجام می دادند. به طور کلی، می توان نتیجه گرفت که اقتدار ایشیک آقاسی باشی دیوان اعلای صفویان، نسبت به مقامات مشابه عثمانی، بسیار بیشتر بود و از این حیث، تنها مقام اداری و دیوانی عثمانی -یعنی وزیر اعظم- را می توان با او مقایسه کرد. این مقایسه در خور پژوهش مستقل دیگری است.

منابع

- اسکندریک ترکمان، تاریخ عالم آرای عباسی، تصحیح ایرج افشار، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۷ش.
- اولناریوس، آدام، سفرنامه، ترجمه احمد بهپور، تهران، انتشارات ابتکار نو، ۱۳۸۵ش.
- برگ‌نسی، نادیا، «ایشیک آقاسی»، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۰ش.
- تاورنیه، ژان باپتیست، سفرنامه تاورنیه، ترجمه ابوتراب نوری، تصحیح حمید ارباب‌شیرانی، تهران، کتابخانه سنائی و کتابفروشی تائید، ۱۳۶۳ش.
- جواد پاشا، احمد، تاریخ عسکری عثمانی، استانبول، قرق‌انبار مطبعه‌سی، ۱۲۹۹.
- خلیفه، محمد، تاریخ غلمانی، استانبول، اورخانه مطبعه‌سی، ۱۳۴۰.
- سانسون، سفرنامه سانسون: وضع کشور شاهنشاهی ایران در زمان شاه سلیمان صفوی، ترجمه تقی تفصلی، تهران، ابن سینا، ۱۳۴۶.
- شاردن، ژان، سفرنامه، ترجمه اقبال یغمایی، تهران، انتشارات توس، ۱۳۷۴ش.
- شاملو، ولی قلی بن داودقلی، قصص الخاقانی، تصحیح سید حسن سادات ناصری، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۱ش.
- شوکت، محمود، عثمانلی تشکیلات و قیافت عسکریه‌سی، [بی‌جا]، مطبعه مکتب حریره، ۱۳۲۵.
- طیارزاده، احمد عطا، تاریخ عطا، [استانبول، یحیی‌افندی مطبعه‌سی، ۱۲۹۳].
- قانون‌آل عثمان، منسوب به محمد فاتح، چاپ محمد عارف، استانبول، احمد احسان و شرکاسی مطبعه‌جیلیق عثمانلی شرکتی، ۱۳۳۰.
- قوجی بک، رساله، [بی‌جا]، طبعخانه موسیو واطس، ۱۲۷۷.
- کارری، فرانچسکو جمللی، سفرنامه، ترجمه عبدالعلی کارنگ و عباس نخجوانی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳ش.
- کروسینسکی، یوداش تادیوش، سفرنامه کروسینسکی، ترجمه عبدالرزاق دنبلی (مفتون)، تصحیح مریم میراحمدی، تهران، توس، ۱۳۶۳ش.

- کلایس، ولفرام، «کاخ‌های صفوی»، ترجمه احسان طهماسبی، گلستان هنر، شماره ۱۱، بهار ۱۳۸۷.
- کمپفر، انگلبرت، در دربار شاهنشاه ایران، ترجمه کیکاووس جهاننداری، طهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰ ش.
- مشهدی رفیع، علی و محمدباقر وثوقی، «کارکردها و حوزه اختیارات مجلس بهشت آیین (مجمع عالی دربار صفوی)»، نشریه پژوهش‌های علوم تاریخی، سال یازدهم، شماره ۲، پیاپی ۲۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۸.
- موسوی، سیدجمال و طاهر بابائی، «مجمع جانتی تحقیقی درباره شورای عالی دربار صفوی»، فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، پیاپی ۶، پاییز ۱۳۸۹.
- میرزا رفیعا، دستورالملوک، تصحیح محمد اسماعیل مارچینکوفسکی، با ترجمه علی کردآبادی و مقدمه منصور صفت گل، تهران، وزارت امور خارجه، ۱۳۸۵ ش.
- میرزا سمیعا، تذکره الملوک، تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۷ ش.
- مینورسکی، ولادیمیر، سازمان اداری حکومت صفوی، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۷ ش.
- نصیری، میرزا علی نقی، القاب و مواجب دوره سلاطین صفوی، تصحیح یوسف رحیم لو، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۷۱ ش.
- وفیق‌بک، عبدالرحمن، تکالیف قواعدی، استانبول، مطبعه قدر، ۱۳۲۸.
- Eyice, Semavi, “Bâbüssaâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İşletmesi, 1991.
- Eyice, Semavi, “Bâbüsselâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İşletmesi, 1991.
- Hezarfen, Hüseyin Efendi, *Telhisül-beyan fi kavanin-i Al-i Osman*, Hazırlayan Sevim İlgürel, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Karaca, Filiz, “Teşrifat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İşletmesi, 2011.

- Özcan, Abdülkadir, “Devşirme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları İşletmesi, 1994.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Milli Eğitim basımevi, 1971.
- Turan, Ahmet Nezihi, "Mahremiyetin Muhafızları Darüssaade Ağaları", *Osmanlı Araştırmaları* , no. 19, İstanbul, 1999.
- Uzunçarşılı, İsmail hakkı, *Osmanlı devleti taşkilatından kapukulu ocakları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail hakkı, *Osmanlı devletinin saray teşkilatı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988.